

УДК 378.011.3-051: 80]: 811.161.2'355

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ОРФОЕПІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ

Галина Кузнецова

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови,
літератури та методики навчання

Глухівський національний педагогічний університет

імені Олександра Довженка

м. Глухів, Сумська обл., Україна

ORCID ID 0000-0002-3863-1911

prorektor15@gmail.com

Анотація. У статті на підставі аналізу лексикографічних, лінгвістичних, лінгводидактичних праць, індивідуальних письменийських практик як соціолінгвістичної умови становлення орфоепічних норм розкрито теоретичні основи формування орфоепічної компетентності майбутніх учителів української словесності, узагальнено погляди мовознавців на поняття «орфоепія», предмет її дослідження; доведено, що в лінгводидактиці предметом орфоепії є кодифікована звуковимова, інтонування та наголошування; проаналізовано особливості українського усного мовлення на синхронному рівні, узагальнено основні правила вимови голосних звуків; зацентовано увагу майбутніх словесників на орфоепічних закономірностях сегментних фонетичних одиниць з їх проєкцією на орфографічні норми сучасної української літературної мови; обґрунтовано причини порушення орфоепічних норм; висвітлено теоретичний та практичний зміст орфоепії в освітній діяльності словесника.

Ключові слова: орфоепія; теоретична орфоепія; учитель української мови та літератури; орфоепічні норми; орфоепічна компетентність.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У процесі опанування фонетики української мови майбутні вчителі мають на належному рівні оперувати орфоепічними одиницями мовного підрівня фонематичного рівня у взаємозв'язку з орфографією, акцентологією, просодикою, інтонологією, морфологією, словотвором, лексикологією, синтаксисом. Охоплення орфоепією всієї системи мови зумовлено не лише предметом її вивчення (правильна вимова звуків мовлення, звукосполучень, фонетичних слів, наголошення слів, інтонування), а й її суспільним значенням – потреба в єдиних уніфікованих нормах вимови з метою правильного сприйняття й цілковитого розуміння висловленої думки.

Орфоепія є основою українського усного мовлення, яке «сьогодні виконує активну контактовстановлювальну, ідентифікувальну, оцінну, когнітивну та величезну низку інших функцій у розмаїтій амплітуді різноманітних комунікативних жанрів» (Дружинець, 2019, с. 8). Нині випрацьовано орфоепічні

норми української мови, що склалися протягом тривалого часу становлення й розвитку мови. Проте сучасна мовна ситуація в Україні означена стрімким збагаченням лексики завдяки неологізмам, іншомовним запозиченням, складним набуттям українською мовою комунікативної потужності в життєвих сферах, і освітній зокрема, де ще функціонує російська мова та зростає потяг соціуму (фактично усіх соціальних стратів) до вивчення англійської.

Почасти це зумовлює нівелювання мовцями орфоепічних закономірностей української літературної мови, що значно знижує рівень культури усного і писемного мовлення носіїв мови, ускладнює процес комунікування, породжує правописні помилки.

Актуальність дослідження зумовлена й тим, що в закладах загальної середньої освіти, у вищій школі в усному мовленні учасників освітнього процесу простежується ігнорування нормативних вимовних тонкощій, наприклад, орфоепія свистячих перед шиплячими і навпаки, дзвінкій у кінці та в середині слова, вокалізація сонорного [в] до [ў] у відповідних позиціях тощо.

Окрім цього, у лінгвістичних, лінгводидактичних джерелах небезпідставно наголошується, що з усіх норм сучасної української мови найменш засвоєними практично є орфоепічні (Н. Бабич, З. Бакум, О. Блик, Л. Дружинець, С. Єрмоленко, С. Караман, М. Наконечний, М. Фащенко, І. Хом'як та інші).

Надзвичайно важливим це є в сучасному суспільстві «з його пришвидшеними темпами буття», де «увагу до культури усної мови, на жаль, дуже послаблено» (Бас-Кононенко, 2012, с. 165). Означене актуалізує проблему «екології українського усного мовлення – нового напрямку в лінгвістиці, що з боку вимови вивчає діалектний вплив, вплив орфоепії однієї мови на іншу та її взаємодію із зовнішніми чинниками» (Дружинець, 2020). Адже українська літературна вимова є однією з передумов функціонування національної мови в усній формі, а кодифікований правопис, що ґрунтується на фонетичному принципі, забезпечує її цілісність і загальнопоширеність в усіх сферах суспільної діяльності.

Саме загальноосвітня та вища школи охоплюють той часовий простір у житті особистості, коли усвідомлене оволодіння орфоепічними нормами відбувається найінтенсивніше, відтак освітні заклади – це ключові інституції мовно-мовленнєвої соціалізації та професійного мовленнєвого розвитку людини, і вчителя-словесника передусім.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови формувалися протягом тривалого часу, отож проблеми їх кодування відображено в історичних працях Л. Булаховського,

П. Житецького, М. Жовтобрюха, О. Синявського, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького, П. Тимошенка, Є. Тимченка та інших.

Вимовні норми ґрунтовно висвітлено в наукових розвідках українських мовознавців О. Бас-Кононенко, В. Бондаренко, В. Горпинича, В. Лободи, М. Наконечного, М. Поґрібного, Н. Тоцької та інших, а також у працях українських дослідників у діаспорі (І. Огієнко, Я. Рудницький, Ю. Шевельов).

Орфоепія як складник культури мови й мовленнєвої вправності особистості простежується в розробках Н. Бабич, Г. Волкотруб, С. Єрмоленко, С. Караванського, Т. Лободи, Л. Мацько, О. Мацько, Л. Паламар та інших.

Аналіз причин відхилення від вимовної норми, дослідження мовних девіацій із метою формування орфоепічної грамотності, успішної комунікації представлено в ґрунтовному доробку Ф. Бацевича, М. Волощак, О. Демської-Кульчицької, Є. Карпіловської, Т. Космеди, Т. Коць, В. Паращук, Т. Радзієвської та інших.

Орфоепічний кодекс української літературної мови проєктується на засадах діалектологічних досліджень (К. Городенська, Г. Гримашевич, Г. Кобирилка). Нормативність та історичну органічність орфоепічної системи українського усного мовлення в психофоносемантичному та соціолінгвістичному аспектах розкрито в лінгвістичних працях М. Дружинець.

Загальні засади опанування орфоепії висвітлено в методичній літературі (О. Біляєв, М. Вашуленко, Є. Дмитровський, С. Караман, І. Олійник, М. Пентилюк, І. Хом'як, С. Чавдаров та інші).

Формування орфоепічної компетентності майбутнього вчителя української мови і літератури у взаємозв'язку з фонетикою, графікою, орфографією є предметом дослідження лінгводидактів (З. Бакум, А. Богуш, Н. Босак, В. Бондар, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Донченко, О. Караман, С. Караман, К. Климова, М. Пентилюк, Н. Подлевська, І. Хом'як та інші). Науковці переконливо доводять, що основою належного формування в майбутніх учителів української словесності орфоепічної вправності передусім є ґрунтовні знання з фонетики. Зосібна, поділяємо влучну думку І. Хом'яка, який зазначає, що «знання з фонетики стимулюють розвиток вимовної і слухової культури, слухової уваги, пам'яті, таким чином, є базою для засвоєння як орфоепічних, так і орфоепічних норм. <...>. Оскільки вимова слів тісно пов'язана з їх письмовим відображенням, то будь-якій орфографічній вправі мають передувати вправляння в усному мовленні» (Хом'як, 2011, с. 216).

Аналіз джерел із проблеми дослідження засвідчує постійний пошук лінгводидактами, учителями-практиками раціонально-оптимальних засад

формування орфоепічної компетентності майбутніх фахівців української словесності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). На підставі аналізу лексикографічних, енциклопедичних, лінгвістичних, лінгводидактичних праць, індивідуальних письменницьких практик як соціолінгвістичної умови становлення орфоепічних норм розкрити теоретичні основи формування орфоепічної компетентності майбутніх учителів української словесності, узагальнити погляди мовознавців на поняття «орфоепія», предмет її дослідження, довести, що в лінгводидактиці предметом орфоепії є кодифікована звуковимова, інтонування та наголошування; проаналізувати особливості українського усного мовлення на синхронному рівні, узагальнити основні правила вимови голосних звуків; акцентувати увагу майбутніх учителів української мови на орфоепічних закономірностях сегментних фонетичних одиниць з їх проєкцією на орфографічні норми сучасної української літературної мови; обґрунтувати причини порушення орфоепічних норм та висвітлити практичний зміст орфоепії в освітній діяльності вчителя-словесника.

Результати дослідження. Нині в енциклопедіях, словниках, у працях науковців-лінгвістів, лінгводидактів простежуються різні погляди на орфоепію, ведуться дискусії щодо предмета її вивчення. Учитель-словесник має оволодіти основним теоретичним інструментарієм про орфоепію та методично правильно послуговуватися ним у процесі професійної діяльності.

Під орфоепічною компетентністю вчителя-словесника розуміємо інтегративну якість особистості, яка змотивована до результативної педагогічної діяльності, довершено володіє фонетикою як підґрунтям вивчення й навчання української мови, знає основи становлення української орфоепії, усвідомлено засвоїла орфоепічні норми, слухо-вимовні та акцентно-інтонаційні навички, свідомо послуговується здобутими орфоепічними знаннями, сформованими вміннями та навичками в усному мовленні, вправно володіє інноваційними формами, засобами, методами, прийомами навчання орфоепії учнів.

Термін «орфоепія» – система правил вимови – є запозиченим із західноєвропейських мов. Його етимологічне коріння походить від грецького ὀρθότης – правильність вимови, дериваційними складниками якого є прикметник ὀρθός – прямий, правильний, та іменник ἔπος – мова, слово (Етимологічний словник української мови, 2003, с. 216).

Джерелом першовжитку терміна «ортоепія» в українському мовознавстві є праця «Про правимову або орфоепію літературної вимови» (1929) Петра Горецького (1888-1972), який народився на території теперішньої Сумщини

(с. Мутин, Кролевецького району), усне мовлення жителів якої зацікавило лінгвіста та спонукало до наукової діяльності.

За словником української мови, орфоепія – система загальноприйнятих правил літературної вимови певної мови; інтегрує вимову звуків, звукосполучень, словесний (складовий) наголос та інтонування живої мови; вимова слів відповідно до таких правил (Словник української мови, 1974, т. 5. с. 751).

Полісемічно витлумачено означений термін у словнику іншомовних слів та Енциклопедії української мови: 1) система усталених правил літературної вимови певної мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає норми літературної вимови (Бибик & Сюта, 2006; Русанівський, 2004).

Схожу думку простежуємо в дослідженнях Н. Тоцької, яка дефініціює орфоепію як: 1) сукупність правил вимови, що становлять систему норм літературної мови, необхідних для збереження її єдності; 2) розділ мовознавства, що вивчає і систематизує норми літературної вимови (Грищенко та ін., 1997, с. 81).

Подібне фіксує словник лінгвістичних термінів. Слушним вважаємо уточнення другої семми: «розділ мовознавства, який вивчає і встановлює нормативну літературну вимову» (Ганич & Олійник, 1985, с. 172). Першу семму згадане довідникове видання доповнює, наголошуючи на тому, що нормативна вимова має вагомє суспільне значення: полегшує комунікування, сприяє зростанню загальної культури народу; літературна вимова інтегрує правила вимовляння голосних і приголосних у різних позиціях, сполучень звуків у мовленнєвому потоці, правила вимови окремих граматичних форм, особливості вимови іншомовних слів, а також норми наголошування та інтонації (Ганич & Олійник, 1985, с. 71).

Уточнимо, що останній складник є суперечливим, оскільки вирізняється самостійністю функціонування в межах фонетичної системи (В. Лобода, А. Кващук). Водночас на переконання, наприклад, С. Єрмоленко, С. Бибик, О. Тодор, наголошування слів, ритмомелодика та інтонування фрази як суперсегментні фонетичні явища є складниками орфоепії – сукупності вимовних норм (Єрмоленко та ін., 2001).

Подібними є міркування Н. Тоцької, яка стверджує, що «орфоепічними нормами регулюється місце наголосу в окремих групах слів і граматичних форм, індивідуальні варіанти основних інтонаційних структур» (Грищенко та ін., 1997, с. 81).

Усе це перегукується з висловлюваннями О. Селіванової: орфоепія є сукупністю норм вимови певної мови та розділом мовознавства, що вивчає норми літературної вимови, а саме: вимову фонем і алофонів; постановку словесного наголосу; особливості зміни наголосу в системах словозміни в мовах із рухомим наголосом; закономірності інтонування фрази й ритмомелодики, що є актуальними для ЗМІ, деяких видів мистецтва та вивчення мови як іноземної (Селіванова, 2006).

На переконання Н. Тоцької такий підхід є обґрунтованим, адже «вимову не можна розглядати поза нормами наголошування та інтонування висловлювання» (Грищенко та ін., 1997, с. 81).

Означене спонукає до висновку про розрізнений предмет дослідження орфоепії:

- 1) вимова звуків і звукосполук;
- 2) наголошування та інтонування висловлювання;
- 3) усі елементи звукового оформлення мовлення.

У власному дослідженні з опертям на наукові праці Н. Тоцької, О. Бондаря, Ю. Карпенка, М. Дружинець та інших дотримуємося третього підходу, тобто предметом орфоепії вбачаємо звуковимову, інтонування та наголошування. Однак зосередимо увагу й на орфоепічних закономірностях сегментні фонетичних одиниць з проєкцією на орфографічні норми української літературної мови.

Наголосимо на тому, що майбутній учитель української словесності практичний характер орфоепії має вбачати в подоланні фонетичних та фонологічних помилок. Незнання звукового складу літературної мови є причиною фонологічних помилок, що реалізуються заміною фонем (казка, каска; вести, везти; полоти, палити тощо). Це викликає семантичний дисонанс під час комунікування.

Фонетичними помилками є вимовні огріхи. Звучання фонем можуть спотворювати діалектні варіанти або інтерферентні впливи. В. Лобода слушно підтверджує це прикладом вимови [т'] після [с'] з наближенням до [ц'] ([с'т'ц'іна́]). У інших фонетичних умовах таке наближення не характерне для літературної звуковимови. Відповідно, вимова [т'ц'іло] є порушенням орфоепічних норм, фонетичною помилкою. Фонетичними помилками є діалектні варіанти вимови, наприклад, вимова свистячих із наближенням до шиплячих, пом'якшення шиплячих і губних у кінці слова (Плющ та ін., 2000. с. 85).

Фонетичні помилки, на противагу фонематичним, усуваються не так легко, оскільки не усвідомлюються мовцями, а тому потребують цілеспрямованої та систематичної роботи.

Отже, орфоепія, що ґрунтується на фонетичній системі мови, є невід'ємним складником мовно-мовленнєвої культури. Дотримання норм літературної вимови як «нормалізованої вимови без просторічних, діалектних чи суржикових ознак» (Бондар та ін., 2006, с. 114) є одним із найсуттєвіших показників мовно-мовленнєвої і загальної культури особистості, створює умови для результативного послуговування літературним мовленням в різних сферах суспільної діяльності.

Орфоепія, а отже, й орфоепічні, як й інші мовні норми, формуються одночасно з осмисленням звукової організації національної мови. Значущими в цьому аспекті є праці Я. Головацького, П. Житецького, А. Кримського, П. Лавровського, О. Павловського, О. Потєбні, О. Синявського та інших, що узагальнюють характерні ознаки української вимови.

Звукобудова мови як узагальнений і загально поширений (не обмежений ні територіально, ні соціально) феномен, притаманний її носіям, «усталюється лише тоді, коли зростає суспільна вага публічної мови, мови театру» (Єрмоленко, 2004, с. 445). Історію орфоепії започатковує кодифікація національної мови.

На думку О. Селіванової, «чинниками орфоепічної кодифікації є відповідність загальним мовним законам, престижність сфери спілкування, вплив ЗМІ, кіномистецтва, театру, які повинні пропагувати зразкову літературну вимову» (Селіванова, 2006, с. 436).

Учителі-словесники мають усвідомлювати й доносити до учасників освітнього процесу те, що становлення орфоепічних норм сучасної української літературної мови є невіддільним від процесу становлення самої літературної мови, яка зазнавала численних утисків та заборон, оскільки територія України довгий час перебувала під владою Російської та Австро-Угорської імперій.

Соціолінгвістичні передумови їх формування збережено завдяки українськомовним комунікативним практикам письменників, громадських діячів. Своєрідним орієнтиром слугувала мова Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та інших творців українського мистецького слова.

Водночас варто усвідомлювати, що індивідуальні письменницькі практики не були позбавлені ознак діалектної вимови. Зокрема, твори І. Нечуя-Левицького пронизані середньонадніпрянськими говірками, В. Стефаника, О. Кобилянської, Б. Лепкого – покутсько-буковинськими, Б. Грінченка – слобожанськими тощо. Це стало засобом не лише створення етнографічного й культурологічних тла художнього твору, а й матеріалом для відбору найзагальніших орфоепічних закономірностей української мови (наприклад,

[сч]езнути (І. Нечуй-Левицький) і [шч]езнути (М. Коцюбинський); шахта[р] (М. Коцюбинський) і шахта[р'] (Б. Грінченко); круг[л'а]ві (В. Стефаник) і круг[ла]ві (О. Кобилянська), о[чі] (І. Нечуй-Левицький) і о[чи] (О. Кобилянська) тощо (Зарінова, 2018).

Значний вплив на формування уніфікованої української орфоєпії мав «Словарь української мови» Б. Грінченка. Лексикографічна праця є відбитком найзагальніших рис української орфоєпії (Зарінова, 2018).

Більшість науковців (О. Бондар, Д. Ганич, А. Грищенко, С. Єрмоленко, М. Плющ, Н. Тоцька, І. Уздиган та ін.) стверджують, що сучасна українська літературна вимова ґрунтується на фонетичній системі середньонаддніпрянських говірок (територія середнього Наддніпров'я, Полтавщини, Київщини), усталеної протягом ХІХ ст., після об'єднання українських земель та поширення освіти українською мовою, що сприяло ортологічному уніфікуванню.

В учнів закладів загальної середньої освіти необхідно сформулювати знання про те, що орфоєпія сучасної української мови є відносно сталою. Фактично зберігається незмінною від початку ХХ ст. Однак мова є живою динамічною системою, отож часовою варіативністю означена вимова початкового [и]:

- за нормами 20-х рр. ця закономірність була нормативною, наприклад: [їнод'ї], [їнший];

- відповідно до орфоєпічних та орфографічних норм 40-х рр., збережених у правописі 1992 р., таке звуковживання є анормативом (Український правопис, 1992, с. 199);

- правопис 2019 р. відроджує українську традицію для слів ич, икати, икання (обов'язкове звуко- і букво вживання) та иній, ирод (варіативна ортологічна закономірність) (Український правопис, 2020, с. 11).

Нейтралізація твердої вимови приголосних [д], [т], [з], [с], [ц], [л] перед [і], що походить з давнього [о], та м'яка вимова цих звуків перед [і] будь-якого походження – це також відповідні зміни орфоєпічних норм (Єрмоленко, 2004).

Беззаперечним є зв'язок орфоєпічних норм з орфографічними – «усталеною системою правил письма» (Єрмоленко, 2004, с. 445; Селіванова, 2006, с. 107). Відтак учням варто пояснити, що українська мова має систему фонемографічного письма, у якому переважають фонемограми, тобто певний звук відтворює на письмі конкретна буква. Окрім того, є «двозначні букви», які мають подвійне звучання залежно від дистрибуції (позиції в слові), наприклад, я, ю, є: [ja], [ju], [je] (алфавітне значення букв) і [t'a], [t'u], [t'e] (графічне значення букв). Залежно від вимовної комбінації ці букви можуть мати або алфавітне, або

графічне значення. Натомість буква ї в українській мові завжди має два значення (алфавітне і графічне), ь – одне (графічне) (Блик, 1997).

Вимова і правопис не є тотожними. Написання слів почасти породжує порушення орфоепічних норм. Наприклад, бавишся має містити не [шс'], а [с]; сміється – не [т'с'], а [с':] тощо. Окрім того, вилучення літери г з українського алфавіту спричинило анормативну вимову низки слів, зокрема: гава, газда, ганок, ґрунт тощо тривалий час вимовлялися з початковим фрикативним звуком (Єрмоленко, 2004, с. 445; Селіванова, 2006, с. 436).

Проблему орфоепічної правильності в сучасному українськомовному просторі унаочнюють дослідження М. Дружинець щодо сучасних вимовних особливостей української мови. Соціолінгвістичні опитування дали змогу науковцю виснувати низку слабких і сильних орфоепічних норм на синхронному рівні (Дружинець, 2019, с. 26–37; Дружинець, 2020, с. 3–13), особливостями яких, на нашу думку, учителям української мови та літератури варто володіти для проведення фонетико-орфоепічних досліджень серед учасників освітнього процесу та передбачення можливих мовленнєвих девіацій.

Серед причин порушення орфоепічних норм вбачаємо й інтерферентний вплив мов-сусідів, територіальний білінгвізм, проектування орфографії на усне мовлення, низький рівень теоретичних знань учнів з орфоепії, часткову готовність учителів-словесників до наскрізного навчання орфоепії учнів закладів загальної середньої освіти.

Усе це спонукає деталізувати закономірності українського орфоепії відповідно до усталених правописних традицій, узагальнивши основні ознаки вимови: 1) голосних звуків; 2) приголосних звуків; 3) звукосполук; 4) іншомовних слів та аббревіатур.

У публікації зосередимо увагу на основних правилах вимови голосних звуків української мови як складника орфоепічної компетентності майбутніх учителів-словесників.

Голосні [а], [у], [і] вимовляються чітко незалежно від позиції в слові: [т'єрм'ін], [і́дóл], [і́снува'ти]. Орфографічно вони позначаються буквами а (я), у (ю), і (ї) (Лаврінець, 2009., с. 20; Доленко та ін., 1974, с. 57).

Ненаголошений [і] в певних позиціях, зокрема на початку слова перед приголосним [їти'] або після голосного в середині [п'ід'їйти'] і в кінці слова [си'н'її] реалізується в [і] нескладовому. Графічно в сучасній українській літературній мові це відтворюється буквами і або й на початку слова та літерою й у середині слова. Варто, щоб учитель обговорив з учнями й те, що голосний [і] пом'якшує чи напівпом'якшує попередній приголосний.

Артикуляція [а] в сполученні з м'яким приголосним вирізняється упередненням, хоча й не втрачає своєї основної якості – [j·áама] (Плющ, 2005).

Звук [у], як [о] і [а], акомодується в сполученні з м'яким приголосним без втрати акустичних якостей, наприклад: [с'·уді́]. Проте непослідовними видаються наступні, запропоновані В. Лободою, приклади вимови [бј·úт'], [л'úдие].

У деяких позиціях, зокрема на початку слова, після голосного перед приголосним у середині слова, а також у кінці слова ненаголошений [у] реалізується як нескладотворчий [ў]. Орфографічно така зміна відтворюється буквою у або в (на початку), лише в – у середині та в кінці слова.

У дифтонгах слів іншомовного походження [ў], відповідно до правописної системи 2019 р. (Український правопис, 2020, с. 11), на письмі може відтворюватися варіативно: або -ау-, або -ав-. Наприклад, [паўза] – павза і пауза.

Голосні [о], [е], [и] в сильній позиції (а голосний [о] і в більшості слабких позицій) вимовляються чітко, орфографічно відтворюються буквами о, е, (є) и: [хóлод], [вéжа], [долі́на].

Учитель методично пояснює та засвідчує промовлянням, що помітною є тенденція наближення [о] до [у] перед наступним наголошеним складом з [у], [і]: [поуру́шити], [соупі́лка] (Бондар та ін., 2006, с. 118).

У лінгвістичних працях (М. Жовтобрюх, Б. Кулик) простежуємо суттєве уточнення: ненаголошений [о] не втрачає акустичних характеристик перед складом з наголошеним [у], що належить до закінчення: [чому́], [росу́].

Акцентуємо увагу на тому, що А. Кващук, Н. Тоцька виокремлюють лише одну умову якісної редукції [о] – препозиція відповідно до наголошеного [у]. Натомість А. Кващук визначає дві можливі позиційні зміни – [оу] або [уо], наприклад: [здоубу́ток], [ўкуожу́с'і]. Водночас В. Лобода вирізняє лише один позиційний алофон [оу] перед постійно наголошеним [у], іноді перед наголошеним [і], наприклад: [тоубі́], але [обі́д] (Кващук, 1974, с. 57; Тоцька, 1997, с. 82).

Принагідно зазначимо, що ні Н. Тоцька, ні А. Кващук не вказують на упереднену вимову [о] в сполученні з м'якими приголосними.

Уважаємо за доцільне акцентувати увагу майбутніх учителів-словесників на звуках [і] та [и] в системі українського вокалізму. З опертям на дистрибутивний аналіз, метод мінімальних пар, що дали змогу виявити дистинктивну функцію мовних одиниць, усталеною є думка про шестифонемну систему голосних української мови. Водночас яскраво вираженими в сильних позиціях протиставлень є п'ять (la|, lol, |yl, lel, |il). К. Дейна, Ю. Карпенко, В. Перебийніс, З. Штібер, та інші стверджують, що звук [и] як варіант фонемі li|

послідовно вживається після твердих приголосних. Відповідно, семантичне розрізнення слів бій і бий, дім і дим, кіт і кит тощо зумовлюється приголосними.

У власному дослідженні поділяємо думку Н. Тоцької про розрізнення фонем |и| та |і|. Їх дистинктивна функція підтверджується алофонами твердих губних, задньоязикових, глоткового, шиплячих, які лише в позиції перед [і] набувають пом'якшеної вимови. Отже, семантична відмінність слів типу кіт і кит зумовлюється не приголосними, а саме фонемами |и| та |і| (Тоцька, 1981).

Окрім того, український [і] етимологічно й акустично різний. [і] з давнього [о] вирізняється обниженою артикуляцією, тому у вимові може не пом'якшувати попередній приголосний.

Усе це обґрунтовується як конститутивною функцією голосного [и], так і акустично-артикуляційними характеристиками звуку, дослідженими за допомогою сучасних комп'ютерних технологій О. Іщенком. Експериментальні фонетичні дані підтверджують, що [и] та [і] – артикуляційно і акустично різні одиниці, кожна з яких «є окремою конструкцією, в основі якої лежить відмінна структура резонансних тонів та інших гармонік. Фонематичний зміст фонем |и| та |і| також є чітко розрізненим в парадигматичній мовній системі. У свідомості мовців вони є окремими формо- і словотворчими елементами «завдяки суттєвій різниці за акустично-перцептивним параметром висоти» (Іщенко, 2011, с. 249–255).

Майбутні словесники можуть керуватися усталеною думкою видатних мовознавців (Грищенко, 1997; Доленко, 1974) про те, що фонема |и| в слабкій позиції може реалізуватися у двох алофонах – [ие] (перед складом із [и], [і]), [еи] (перед складом із [а], [е]), наприклад: [вейлі́кіј], [сйед'і́ти], [мейна'ти], [вейшн'еві́]. Уважаємо за потрібне наголосити й на тому, що дискусійними є погляди фонетистів на вимову [и] перед наголошеним [о]. М. Доленко, І. Дацюк, А. Кващук, В. Поповський (1974) не описують означені умови мовленнєвої реалізації фонем |и|, однак зазначають її фонетичний вияв серед ілюстративного матеріалу – [сповеило́], переконують, що звук [и] не наближається до [е] у кінці слова (у закінченні також) та на початку слів іншомовного походження.

Орфоепія тісно пов'язана з орфографією, отже вчитель української мови і літератури має зосередити увагу учнів на тому, що відповідно до нового правопису вимовляємо звук [и] та пишемо букву и на початку окремих вигуків (ич!), часток (ич який хитрий), дієслова икати та похідного від нього іменника икання, а також на початку іншомовних слів ийбен, ир, Ич-оба, Кім Чен Ин.

Сучасна правописна система пропонує орфоепічні варіанти з початковим голосним [и]: ірій і ирій, ірод і ирод. Окрім того, варіативною вимовою

вирізняються іменники III відміни на -ть (наприклад, честь, гідність, радість тощо), а також слова кров, любов, осінь, сіль, Білорусь, Русь. У родовому відмінку однини вони можуть мати орфоепічно і орфографічно виражене варіативне закінчення і/и: безкрайности (безкрайності), меншости (меншості), свіжости (свіжості). Орфографічно закріпленими на сьогодні є варіативні вимова [и]/[і] та написання літер и/і у префіксах архи- / -архі- у назвах церковних звань, титулів і чинів: архимандрит / архімандрит, архиєрей / архієрей (Український правопис, с. 11).

Учитель-словесник має довести учням, що такі зміни є науково виправданими. Вони ґрунтуються на особливостях вимови початкового [і] з наближенням до [и] або повною заміною. Уперше цю орфоепічну закономірність кодифікував Б. Грінченко у «Словарі української вимови» (1907–1909 рр.), запропонувавши графічні варіанти: идол, ижиця, икати тощо.

М. Жовтобрюх та Б. Кулик слушно наголошують на тому, що початковий [і] у словах інший, іноді, інколи, інде, інакше ширший від [і] в інших позиціях, наприклад: [і́инший]. Проте особливості такої вимови на довго були нівельовані впливом орфографічних норм. Дослідники вказують на вимову [і] з наближенням до [и] і в суфіксі -ин- після [j], наприклад: [кра́їина] (Жовтобрюх & Кулик, 1972).

Учитель повинен пояснити учням і різні погляди лінгвістів на фонему [e], яка в ненаголошеній позиції може реалізуватися у двох алофонах – [ei], [ie].

М. Доленко, І. Дацюк та інші (1974) зазначають, що перший алофон [ei] має місце перед наголошеним складом з [e], [o], [a] – [неисе́], [неирóба], [меита́]. Водночас Н. Тоцька (1997) акцентує увагу на тому, що перед складом з [e] якісна редукція може не відбуватися, наприклад, [неисé] і [несé].

А. Грищенко, Л. Мацько, М. Плющ та інші (1997) доводять, що другий алофон [ie] простежується перед складом із наголошеним [и], [у], [і], наприклад: [биер'і́т'], [ниесі́], [ниесу́]. Незважаючи на таке чітке визначення позиційних умов диференціювання [ei]/[ie], автори підручника для студентів та вчителів М. Доленко, І. Дацюк, А. Кващук, В. Поповський (1974 р.) в ілюстративному матеріалі пропонують [неиси́], [неису́т'].

Сутнісною властивістю, за дослідженнями М. Наконечно, є позиція звука [e] перед наголошеним [і] під час швидкого темпу мовлення, де він звучить як [ii]: [пиі́ч'іт']. Також наближається до [і] ненаголошений [e] між м'якими приголосними: [окра́јеіц']. У такій позиції, на переконання дослідника, можлива варіативна вимова [e] – або як [ie], або як [ii], наприклад: [за́їеіц'] або [за́їііц']. Натомість В. Горпинич доводить, що ненаголошений [e] між м'якими приголосними звучить як [ii]: [корéїііц']. Н. Тоцька зазначає інший вимовний

варіант фонемі $le|$, а саме $[и]$ перед складом з наголошеним $[и]$ за умови швидкого темпу мовлення: $[виді́]$, $[вилі́киї]$ (Бондар та ін., 2006).

Робота зі словниками є обов'язковою під час аналізу орфоепічних особливостей звуків, відтак учитель має продемонструвати учням, що орфоепічний словник української мови фіксує лише наближення $[ei]$, нівелюючи позиційний алофон фонемі $le|$ звук $[ie]$ (Русанівський, 2006).

Не втрачають своєї якості звуки $[e]$, $[и]$ в сильній позиції. Звук $[e]$, на думку В. Горпинича, вимовляється виразно в закінченнях: $[пéрше]$, $[кóжне]$, $[пíше]$, $[клі́че]$, $[товáришев'і]$; $[и]$ – у ненаголошеному кінцевому відкритому складі, у закритому складі відмінкових і особових закінчень, у відкритому складі інфінітивного суфікса –ти, перед $[j]$ у кінці слова, у закінченні -и форми 2-ї особи однини дієслів наказового способу: $[свобóди]$, $[дóбрих]$, $[но́сиш]$, $[чи́етати́]$, $[вй́ди]$ (Бондар та ін., 2006).

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Наукова публікація обстоює думку про те, що орфоепічна компетентність майбутнього вчителя української словесності передусім ґрунтується на такому її дескрипторі, як орфоепічні знання, основу яких становлять знання з фонетики, орфографії, ортології, інтонології. Саме орфоепія викристалізовує усне мовлення фахівця української філології та лінгводидактики, яке має бути взірцем для наслідування в освітніх закладах.

Подальші теоретичні розвідки спрямовуємо на аналіз особливостей вимови приголосних звуків, їх сполучень, вимову слів іншомовного походження, на характеристику евфонічних засобів усного мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бас-Кононенко, О. (2012). «Заговори, щоб я тебе побачив». *Культура слова*, 76, 165–175.
2. Бибик, С. П. & Сюта, Г. М. (2006). *Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання*: Близько 35 000 слів і словосполучень. Харків, Україна: ФОЛІО.
3. Блик, О. П. (1997). *Українська мова*. Частина II. Київ, Україна: Четверта хвиля.
4. Бондар, О. І., Карпенко, Ю. О. & Микитин-Дружинець, М. Л. (2006). *Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія*. Київ, Україна: Академія.
5. Ганич, Д. І. & Олійник, І. С. (1985). *Словник лінгвістичних термінів*. Київ, Україна: Вища школа.
6. Грищенко, А. П., Мацько, Л. І., Плющ, М. Я., Тоцька, Н. І. & Уздиган, І. М. (1997). *Сучасна українська літературна мова*. Київ, Україна: Вища школа.
7. Доленко, М. Т., Дацюк, І. І., Кващук, А. Г. & Поповський, В. Д. (1974). *Сучасна українська мова*. Київ, Україна: Вища школа.
8. Дружинець, М. (2019). Екологія усного мовлення: вимова голосних звуків. *Записки з українського мовознавства*, 26 (1), 26–37.

9. Дружинець, М. (2020). Екологія усного мовлення: вимова приголосних звуків. *Записки з українського мовознавства*, 27, 3–13. URL: <http://zum.onu.edu.ua/issue/view/12534>.
10. Дружинець, М. Л. (2019). *Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти*. Одеса, Україна: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова.
11. Етимологічний словник української мови. (2003). (т-4). Київ, Україна: Наукова думка.
12. Єрмоленко, С. Я. (2004). *Орфоенія. Українська мова: енциклопедія*.
13. Єрмоленко, С. Я., Бирик, С. П. & Тодор, О. Г. (2004). *Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*. Київ, Україна: Либідь.
14. Жовтобрюх, М. А. & Кулик, Б. М. (1972). *Курс сучасної української літературної мови*. Ч.1. Київ, Україна: Вища школа.
15. Зарінова, М. (2018). Консонантні фонетичні варіанти в мові української поезії кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Українська мова і література*, 2 (66), 76–83.
16. Іщенко, О. С. (2011). Деякі зауваги про звуки і, и в українській мові. *На хвилях мови. Аллі Йосипівні Багмут*. Київ, Україна: КММ, 249–255.
17. Лаврінець, О. Я., Симонова, К. С. & Ярошевич, І. А. (2009). *Читай і знай! – 2 : Довідник-практикум*. Київ, Україна: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
18. Плющ, М. Я., Бевзенко, С. П., Грипас, Н. Я., Козачук, Г. О., Леута, О. І., & Лобода, В. В. (2000). *Сучасна українська мова*. Київ, Україна: «Вища школа».
19. Русанівський, В. М. (2004). *Українська мова: енциклопедія*. Київ, Україна: Вид.-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана».
20. Русанівський, В. М. (2006). *Орфоенічний словник української мови*. Київ, Ірпінь. Україна: ВТФ «Перун».
21. Селіванова, О. (2006) *Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія*. Полтава, Україна: Довкілля-К.
22. Словник української мови. (1974). (т- 5). Київ, Україна: Наукова думка.
23. Тоцька, Н. І. (1981). *Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоенія, графіка, орфографія*. Київ, Україна: «Вища школа».
24. Український правопис. (1992). Київ, Україна: Наукова думка.
25. Український правопис. (2020). Київ, Україна: Наукова думка.
26. Хом'як, І. М. (2011). *Зв'язок у вивченні орфографії зі структурними рівнями української мови*. Острог, Україна: Національний університет «Острозька академія».

THEORETICAL FOUNDATIONS OF ORTHOEPIC COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF UKRAINIAN PHILOLOGY

Halyna Kuznetsova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Ukrainian Language,
Literature and Teaching Methods Department

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

Hlukhiv, Sumy region, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-3863-1911

prorektor15@gmail.com

Abstract. Recently, more emphasis of linguists has been placed on the oral speech and its orthoepic norms. However, speech deviations caused by the interfering influence of other languages, pronunciation parallelism, dialect environment, spelling, language evolution and low level possession of orthoepic norms by communicators, are fixed at the level of various social stratification and in education as well. With this in mind the problem of forming future teachers-philologists' orthoepic

competence needs scientific analysis and solution. It will be of relevance to revise, to rethink scientific and pragmatic the orthoepic theoretical material, to clarify the subject of orthoepy research, the peculiarities of the correlation with phonetics, spelling, orthology.

The purpose of this article is to reveal the theoretical foundations of forming future teachers-philologists' orthoepic competence, to generalize the linguists' views on the concept of "orthoepy", the subject of its research based on analysis the lexicographic, linguistic, linguodidactic works; to analyze the features of Ukrainian oral speech at the synchronous level, to generalize the basic rules of pronunciation of the Ukrainian language vowels sounds; to focus the future Ukrainian language teachers' attention on the regularities of correlation segmental phonetic units projected on the spelling norms of the Ukrainian literary language; to substantiate the causes of orthoepic norms violation; to outline the theoretical and practical content of orthoepy during educational activities of the linguist.

The present study gives the definition of "orthoepic competence of future teacher-philologist" and defines its theoretical foundations. It is generalized the linguists' views on the concept of "orthoepy" and proved that subject of orthoepy at linguodidactic is a codified sound pronunciation, intonation and stress. The basic rules of pronunciation of the Ukrainian language vowels sounds are outlined in the article. The paper focuses the future Ukrainian language teachers' attention on the regularities of correlation segmental phonetic units projected on the spelling norms of the Ukrainian literary language. The article substantiates the causes of orthoepic norms violation, finds out the types of orthoepic mistakes and presents the theoretical and practical content of orthoepy during educational activities of the linguist.

It is proved that the researches of domestic linguists, linguodidacts on orthoepy have a significant scientific and methodological basis for the forming of future teachers-philologists' orthoepic competence. The pronunciation features of Ukrainian vocalism are revealed. The regularities of pronunciation of the Ukrainian language consonant system are need to explore.

Key words: orthoepy; theoretical orthoepy; teacher of Ukrainian language and literature; orthoepic norms; orthoepic competence.

REFERENCES

1. Bas-Kononenko, O. (2012). "Zahovory, shchob ya tebe pobachyv" ["Talk so I can see you"]. *Kultura slova*, 76, 165–175. [in Ukrainian].
2. Bybyk, S. P. & Siuta, H. M. (2006). *Slovnyk inshomovnykh sliv: tumachennia, slovotvorennia ta slovovzhyvannia: Blyzko 35 000 sliv i slovospoluchen* [Dictionary of foreign words: interpretation, word formation and word usage: About 35,000 words and phrases]. Kharkiv, Ukraine: FOLIO. [in Ukrainian].
3. Blyk, O. P. (1997). *Ukrainska mova. Chastyna II. [Ukrainian language. Part II]*. Kyiv, Ukraine: Chetverta khvyliia. [in Ukrainian].
4. Bondar, O. I., Karpenko, Yu. O. & Mykytyn-Druzhynets, M. L. (2006). *Suchasna ukrainska mova. Fonetyka. Fonolohiia. Orfoepiia. Hrafika. Orfohrafiiia. Leksykolojiia. Leksykohrafiiia* [Modern Ukrainian language. Phonetics. Phonology. Orthoepy. Graphics. Orthography. Lexicology. Lexicography]. Kyiv, Ukraine: Akademiia. [in Ukrainian].
5. Hanych, D. I., Oliinyk, I. S. (1985). *Slovnyk linhvistychnykh terminiv* [Dictionary of linguistic terms]. Kyiv, Ukraine: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
6. Hryshchenko, A. P., Matsko, L. I., Pliushch, M. Ya., Totska, N. I., Uzdyhan, I. M. (1997). *Suchasna ukrainska literaturna mova* [Modern Ukrainian literary language]. Kyiv, Ukraine: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
7. Dolenko, M. T., Datsiuk, I. I., Kvashchuk, A. H., & Popovskyi, V. D. (1974). *Suchasna ukrainska mova* [Modern Ukrainian language]. Kyiv, Ukraine: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
8. Druzhynets, M. (2019). Ekolohiia usnoho movlennia: vymova holosnykh zvukiv [Ecology of oral speech: pronunciation of vowel sounds]. *Zapysky z ukrainskoho movoznavstva*, 26 (1), 26–37. [in Ukrainian].

9. Druzhynets, M. (2020). Ekolohiia usnoho movlennia: vymova pryholosnykh zvukiv [Ecology of oral speech: pronunciation of consonant sounds]. *Zapysky z ukrainskoho movoznavstva*, 27, 3–13. Retrieved from <http://zum.onu.edu.ua/issue/view/12534>. [in Ukrainian].
10. Druzhynets, M. L. (2019). *Ukrainske usne movlennia: psykho- ta sotsiofonetychnyi aspekty [Ukrainian oral speech: psycho- and sociophonetic aspects]*. Odesa, Ukraine: Odes. nats. un- t im. I. I. Mechnykova. [in Ukrainian].
11. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. (2003). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Yermolenko, S. Ya. (2004). *Orfoepiia. Ukrainska mova: entsyklopediia [Orthoepy. Ukrainian language: encyclopedia]*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [in Ukrainian].
13. Yermolenko, S. Ya., Bybyk, S. P., & Todor, O. H. (2004). *Ukrainska mova: Korotkyi tлумachnyi slovnyk linhvistychnykh terminiv [Ukrainian language: Short explanatory dictionary of linguistic terms]*. Kyiv, Ukraine: Lybid. [in Ukrainian].
14. Zhovtobriukh, M. A., Kulyk, B. M. (1972). *Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [Course of modern Ukrainian literary language]*. Ch.1. Kyiv, Ukraine: Vyscha shkola. [in Ukrainian].
15. Zarinova, M. (2018). Konsonantni fonetychni varianty v movi ukrainskoi poezii kintsia XIX – pochatku XX stolittia [Consonant phonetic variants in the language of Ukrainian poetry of the late XIX - early XX centuries]. *Ukrainska mova i literatura*, 2 (66), 76–83. [in Ukrainian].
16. Ishchenko, O. S. (2011). *Deiaki zauvahy pro zvuky i, y v ukrainskii movi. Na khvyliakh movy. Alli Yosypivni Bahmut [Some remarks about the sounds and, and in the Ukrainian language. On the waves of speech. Alli Yosypivni Bagmut]*. Kyiv, Ukraine: KMM, 249–255. [in Ukrainian].
17. Lavrinets, O. Ya., Symonova, K. S., & Yaroshevych, I. A. (2009). *Chytai i znai! – 2 : Dovidnyk-praktykum [Read and know! – 2: Handbook-workshop]*. Kyiv, Ukraine: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [in Ukrainian].
18. Pliushch, M. Ya., Bevenko, S. P., Hrypas, N. Ya., Kozachuk, H. O., Leuta, O. I., & Loboda, V. V. (2000). *Suchasna ukrainska mova [Modern Ukrainian language]*. Kyiv, Ukraine: “Vyscha shkola”. [in Ukrainian].
19. Rusanivskyi, V. M. (2004). *Ukrainska mova [Ukrainian language]*. Kyiv, Ukraine: Vyd.-vo “Ukrainska entsyklopediia” imeni M. P. Bazhana». [in Ukrainian].
20. Rusanivskyi, V. M. (2006). *Orfoepichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Orthoepic Dictionary of the Ukrainian language]*. Kyiv, Irpin, Ukraine: VTF «Perun». [in Ukrainian].
21. Selivanova, O. (2006) *Suchasna linhvistyka: Terminolohichna entsyklopediia [Modern Linguistics: Terminological Encyclopedia]*. Poltava, Ukraine: Dovkillia-K. [in Ukrainian].
22. *Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]*. (1974). (t- 5). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [in Ukrainian].
23. Totska, N. I. (1981). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Fonetyka, orfoepiia, hrafika, orfohrafiiia [Modern Ukrainian literary language. Phonetics, orthoepy, graphics, spelling]*. Kyiv, Ukraine: “Vyscha shkola”. [in Ukrainian].
24. *Ukrainskyi pravopys [Ukrainian spelling]*. (1992). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [in Ukrainian].
25. *Ukrainskyi pravopys [Ukrainian spelling]*. (2020). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [in Ukrainian].
26. Khomiak, I. M. (2011). *Zviazok u vyvchenni orfohrafii zi strukturnymy rivniamy ukrainskoi movy [Connection in the study of spelling with the structural levels of the Ukrainian language]*. Ostrog, Ukraine: Natsionalnyi universytet “Ostrozka akademiia”. [in Ukrainian].

Матеріали надійшли до редакції 17.10.2021 р.